

SZABÓ MIKLÓS:

**A MAGYAR ZSIDÓSÁG
ÉS A KOMMUNISTA MOZGALOM VISZONYA
1945 UTÁN
A MAGYAR FILMEKBEN**

ÍRTA: [SZOMBAT](#) - 2000-02-01 ROVAT: [ARCHÍVUM](#)

A zsidóságot a radikális baloldali mozgalmakhoz a Dreyfuss-per hozta közel. A civilizált nyugati világban a francia forradalmat követő társadalmi felszabadulás része volt a zsidóság jogi emancipációja is. Oroszországban, Romániában nem történt meg az emancipáció s ez az önkényuralmak és feudális maradványokkal terhelt rendszerek elleni harc forradalmi táborába vitte a zsidóságot. Oroszországban a zsidóság kapcsolata a forradalmi mozgalmakkal elemi és szerves volt. Az orosz forradalmi narodnyikság (előbb a Narodnaja Volja, később az eszer mozgalom) nyugatellenességének nem volt antiszemita színezete, aktivistái között nagy számban foglaltak helyet zsidó származású forradalmárok. Ennek ellenhatásaként viszont az ellenforradalmi reakció Oroszországban a múlt század nyolcvanas éveiben antiszemita volt. Az ennek következtében lezajlott pogrom sorozat menekülthullámot indított el a Monarchia területére, és a menekültek jelentős része Magyarországon telepedett le. Ez kiváltotta az ellenhatást, Istóczy antiszemita pártja követelte a zsidóemancipáció visszavonását és a bevándorlás leállítását. A hangulat befolyásolta mind a három parlamenti pártot. Legerősebben a függetlenségieket, másodsorban a 67-es ellenzéket, és legkevésbé a szabadelvű pártot. Tisza Kálmán kormánya teljes eréllyel lépett fel az antiszemita zavargások ellen és semmiféle engedményt nem tett az antiszemitizmusnak. A magyar zsidóság azt láthatta, hogy a mérvadó

földbirtokos kormánypárt megőrzendő – ahogy később ezt szocialistául mondták volna – eredménynek tekinti az emancipációt, és ez gátolta a felszín alá szorult veszedelmes tendenciák észlelését.

A Dreyfuss-ügy azt tette nyilvánvalóvá, hogy a jogi emancipáció nem jelentett automatikusan társadalmi emancipációt, társadalmi befogadást. Ahogy hosszú és konfliktusos folyamat volt az arisztokrácia és az előbbiek számára parvenü nagypolgárság társadalmi egybeolvadása (szépirodalmi adalékként idézzük fel Ohnet György Vasgyáros című halhatatlan művét) úgy a már előkelőségre vergődött nagypolgári kaszt a századfordulón még parvenü elemként szeparálódott a zsidó származású polgári elemtől. A perben az jutott felszínre, hogy a kolonialista nacionalizmus politikai erői és a szoldateszka megpróbálják bűnbakká tenni az asszimilált zsidókat és a Stöcker-féle német antiszemita párt populista sikereit például véve (itt Drumont működéséről van szó) tömegindulatokat szítani a bűnbak ellen. Ennek ellenhatásaként alakult ki a zsidó véleményformáló értelmiségben az a gondolat, hogy a zsidóság természetes szövetségese a Dreyfuss-ügy mögött álló erőkkel szemben felsorakozó radikális baloldal. Megérlelődött az a gondolat, hogy a zsidóság helyzeténél fogva minden üldözött oldalán áll, minden zsarnoksággal szemben a szabadság ügye oldalán. Ez az eszme kapott klasszikus irodalmi megfogalmazást a "Musa Dagh"-ban. Végső konzekvenciája a Dreyfuss-tapasztalatnak az volt, hogy a zsidóság társadalmi emancipációja csak a szocializmusban valósulhat meg.

Magyarországon a hazai politikai események is meghozták ugyanezt a tapasztalatot. A századfordulón kialakult a modern magyar kapitalizmus, amelyben jelentős arányban szerepeltek zsidó származású nagypolgárok. Ez kiváltotta a "történelmi rétegek" – nem csupán a történelmi nagybirtok, de a történelmi parasztság és a céhes múltat visszasíró kézművesség – ellenszenvét, mivel ezek nem bírták a versenyt a modern polgársággal és az új helyzet társadalmi presztízsüket a gazdagodó polgársághoz képest viszonylagosan leértékelték. A dzsentriméntésnek kezdettől van antiszemita mellékzöngéje. Az antropomorfizálásra hajlamos romantikus antikapitalizmus és a kapitalizmus feltételezett gonoszságának emberi tényezőjét a zsidók állítólagos faji tulajdonságaiban vélte felfedezni. Politikai téren megjelent ez a polgári házasság bevezetése elleni nagymértékű szembenállásban. Nem felekezeti ügy volt ez, hanem harc a vegyesházasság lehetővé tétele ellen, ami a zsidók és keresztények közötti házasság elutasítását jelentette. A magyar zsidóságnak is szembe kellett néznie azzal, hogy jogi emancipációja, sőt nyelvi asszimilációja nem eredményezett automatikusan társadalmi emancipációt. Mind a horthysta jobboldal, mind a kommunista felfogás reaktívnak nyilvánította az 1919 őszén kirobbant antiszemitizmust. Ellenhatásnak arra, hogy a két forradalom, nagyobb mértékben a Tanácsköztársaság vezetői között nagy számban voltak zsidó származású politikusok és mozgalmárok. Ez a "felülreprezentáltság" már maga reakció volt. Az a századfordulós hazai és világviszonylatbani tapasztalat vált cselekvési elvvé, amely úgy vélte, hogy az úri Magyarországon a zsidóság társadalmi emancipációja csak az októberista demokráciában, vagy esetleg csak a szocializmusban valósulhat meg.

1945-ben az üldözéstől megmenekült magyar zsidóság itthon maradt része magát a német és a magyar nacionalizmus áldozatának tekintette és a kommunista, kisebb részben a szociáldemokrata mozgalmat és a kommunista párt mögött álló Szovjetuniót tekintette garanciának arra, hogy nem kerülhet sor újabb 1944-re. A kommunista mozgalom állt szemben legradikálisabban, mondhatni ádáz ellenségként a német és a magyar nacionalizmussal. Zömük a múlttal radikálisabban ellenséges kommunista mozgalomhoz csatlakozott. A Párbeszéd (a filmet Herskó János rendezte) hősnője azzal lép be a kommunista pártba, hogy gyűlöli a németeket, a tábort felszabadító oroszok azt mondták, hogy minden orosz kommunista. Az oroszok a németek ellenségei, ha az oroszok kommunisták, akkor az oroszok ebben a minőségükben is a németek ellenségei, tehát be akar lépni a kommunista pártba. Németet mond, nem fasisztákat. A motívum valóban nem a politikai rendszer elutasítása, hanem egy nép nacionalizmusával való szembenállás. Természetesen nem mondhatja, noha értelemszerűen benne van a helyzetben, hogy ugyanígy a magyarokat is gyűlöli (értelemszerűen és pontosan a magyar nacionalizmust), de a polgári jelentkezővel szemben bizalmatlan funkcionárius számára ez elég ok a felvételre. "Csak ezért?" t.i. akar belépni, kérdezi a funkcionárius. "Nem elég?" hangzik a visszakérdezés. "De elég" válaszolja a pártszervező.

Az 1945-ös kommunista mozgalomhoz csatlakozás motívumában fontos változás történik a századfordulós baloldalhoz húzás motívumához képest. A későn és ellentmondásosan emancipált, üldözött vagy legalábbis az üldözés veszélyének kitett (Dreyfuss-ügy) zsidóság szolidárisnak nyilvánítja magát minden üldözötttel. Nem a nacionalizmusok, hanem a parancsuralmi törekvések áldozatának tekinti magát. A cionizmussal maga a zsidóság is a nacionalizmus kialakításával válaszol a társadalmi emancipáció defektusos voltára. A parancsuralmi-abszolutista maradványok következménye bizonyos megkülönböztetés a feudális örökséggel terhelt alkotmányos jogállamokban. Németországban a filozófus világnagyság Simmel (igazán nem baloldali gondolkozó) zsidó származása miatt csak a köztársaság idején lehet német egyetem ordinárius professzora. A Monarchia közös hadseregében az orvostábornoknak nem jár az excellenciás megszólítás, mert az orvos tisztek zöme zsidó. A jakobinus intermezzótól eltekintve a világ még nem ismer baloldali diktatúrát. A diktatúra jobboldali jelenség. Csak a Szovjetunióval születik meg a baloldali diktatúra. A lágerből és gettóból szabadult magyar zsidóság a nacionalizmus és nem a diktatúra áldozatának tekinti magát. Nem fogalmazódik meg axiómaként számára az, hogy aki ellen bizonyos politikai-hatalmi eszközöket alkalmaztak, az csak ellensége lehet minden olyan hatalomnak, amely ilyen eszközöket alkalmaz. A német és magyar nacionalizmus elnyomására megengedhetőnek tartja, hogy azokat az eszközöket alkalmazzák ellene, amelyet ez a két nacionalizmus használt a zsidóság ellen (is). Csak a magyar zsidóságnak a szociáldemokrata párthoz csatlakozott kisebbsége utasítja el egyszerre a nacionalizmust és mindkét fajta diktatúrát.

A koalíciós időkben a kommunista pártnak azonnal ki kellett alakítani politikai vezető rétegét és távlatilag gyorsított úton kellett kinevelnie a számára megbízható új szakértelmiséget, amellyel

a vele szemben ellenséges régi értelmiséget felválthatja. Ehhez két társadalmi csoport állott rendelkezésre: a hozzájuk csatlakozott zsidóság és a munkás illetve népi – szegényparaszt – származású csoport. Belőlük alakították ki a funkcionárius apparátust és később az új értelmiséget. Az értelmiségpolitika szempontjából Magyarországon a kommunista párt nagy nyeresége volt, hogy a zsidó származású értelmiség jelentős részének csatlakozásával a régi értelmiség jelentős része politikai tekintetben megbízható volt a számára. Nem került abba a helyzetbe, hogy vagy egy átmeneti időre szinte értelmiség nélkül kelljen hatalmat gyakorolnia, ahogyan ez Németország szovjet megszállási zónájában történt, ahol a zsidóságot elpusztították, a régi értelmiség pedig átmenekült a nyugati zónákba vagy pedig az átmeneti időre ellenséges szakértelmiséggel kell együtt élnie. A Rákosi-rendszer ezzel elkerülte az értelmiségi szakmák rutin folyamatosságának átmeneti megszakadását, ami Kelet-Németországnak Nyugat-németország szintjétől való leszakadásában nagy szerepet játszott.

A magyar kommunista funkcionáriusnak két szociológiai értelemben vett típusa alakult ki. A kádári ellenforradalmi kurzus idején készült filmen a Párbeszéd házastárs hősei ezt a két típust jelenítik meg. A filmet az amnesztiát közvetlenül követően, 1964-ben mutatták be. Tükrözi a leszámolási időszak 56-képét és az amnesztia utáni langyos Rákosi-rendszer bírálatot. A film érdemi mondanivalója az, hogy afféle "Sieg des realismus"-ként mond valamit a két típusról és az 1945-1957 közötti magatartásuk motívumairól. A káderfeleség-hősnő szegény-zsidó kispolgár család szülötte. A film nem kommunista zsidó szereplője a filmben rokonszenvesen beállított korábbi kistőkés nagybácsi adott munkát a lágerben elpusztult apának. A hősnő szakérettségi után kerül egyetemre. Képzése szerint zsidó származásával együtt is népi káderként. Az egész film folyamán osztályharcosan elutasítja a burzsoá nagybácsi különböző válságos körülmények között felajánlott közeledését és segítségét. Alakjában óvatosan azt is jelzi a film, hogy a polgárnak megmaradt zsidó mentes maradt a kommunistává lett zsidó emberi torzulásaitól. A nagybácsi nem magyarosított, a hősnő igen. 1957-es átmeneti őrizetbe vétele idején az állambiztonságnak Barna-Braun. A feleség az ellenségem ellenségének táborában a helyem logikájával és pszichológiájával lesz kommunista. Polgár marad, nem ott a valódi helye. Sosem válik otthonossá számára a szocialista világ. Ezért csatlakozik azonnal és fenntartás nélkül 1953-ban az író értelmiség körében kialakult pártellenzékhez. Egy, még a korai avantgard koalíciós- és kora Rákosi-kori mozgalmárság idején vele együtt indult, a hősnőnek szívósan udvarló ismerősből szocreál fűzfapoéta lesz, ő kapcsolja a műszaki értelmiséginek tanuló hősnőt, akinek munkáskáder férje ekkor szabadult a Rákosi-rendszer börtönéből rehabilitációval, ahová koncepció per áldozataként került. A szocreál költőből a pártellenzéki írók egyik vezéralakja lesz. Judit, a hősnő, férje idegenkedése ellenére lelkesen vesz részt a pártellenzék tevékenységében. Az író udvarló alakjában a pártellenzék kádárista beállítása jelenik meg. A legstupidabb szocreálból lesz a legelvakultabb pártellenzéki. Csatlakoznak a pártellenzékhez funkciók is. Elsősorban az a budapesti pártbizottsági politikai munkatárs, aki férje letartóztatása után közli vele, hogy csak akkor maradhat párttag, ha "áruló" férjétől elválik. Bizonytalanságban marad a filmben, hogy valóban elvált-e. Férjét nem értesítették ilyesmiről, de az 1956 utáni személyi igazolványában nem szerepel, hogy férjezett. A pártellenzéki lett túllihegő funkció alakjában jelenik meg legerősebben a kádárista ideológia pártellenzék képe: a hiperrákosistából lesz a legádázabb pártellenzéki indíttatású

ellenforradalmár. Ezt a volt funkciót tartóztatják le az 1957-es felgöngyölítés idején. Az író megússza vidéki tanárrá deklasszálassal. Az 56-kép sablonos. A hősnőt kiábrándítja a randalírozás és a demagógia. Esetében döntő motivációt jelentene, ha megjelenne a forradalom közegében az antiszemitizmus. Ilyesmiről azonban nincsen szó. A valóságnak megfelelően a forradalom demagógnak beállított patetikus retorikájából hiányzik az antiszemitizmus. A hősnőt a handabandázás és az erőszakosság taszítja benne csupán. El is megy a kedve a forradalomtól, de lélekben nem fordul ellene. Nem száll szembe a kádárista megtorlással, de idegenkedik tőle. Kádárista módon kijön az 1960 utáni rendszerrel, de továbbra sem érzi magát otthon benne. Férjéhez való viszonya is ellentmondásos: nem világos, hogy szerelmes-e valójában. A kádárizmus ideológiáját a filmben egy másik udvarló, a munkahelyi felettes, Szalkai professzor fogalmazza meg. Ha a Rákosi-rendszerben testet öltött gőgös kommunista fölénytudat és a forradalomban megnyilvánult magyar nemzeti gőg egymásnak feszülve hatástalanítják egymást, akkor olyan holt tér keletkezhet, amelyben létezni lehet. Szalkai esetében nem beszél arról a film, hogy a professzor esetleg zsidó, de a figura mentalitása alapján lehet a hochintellektuel zsidó típusa.

A munkáskáder férj illegális ifikommunista múlttal a néphadsereg tisztje lesz. Letartóztatják, és azt akarják kiszedni belőle, hogy akkori kihallgatásai során vallott elvtársaira. Hiába vallja az egykori horthysta kínvallató, hogy hősiezen ellenállt a kínzásnak, a rákosista bizalmatlanság légkörében elítélik. 1953-ban rehabilitálják. A munkáskáder otthonosan érzi magát az 1945 utáni világ minden változatában. Meghurcolása és rabsága sem változtat ezen. A pártellenzékiesség taszítja, ebben a légkörben, az itt formálódó világban nem érzi magát otthon. A forradalommal szemben áll. Az invázió után rohan a karhatalomba. Az amnesztia után a kádárista iparosítás műszaki értelmiségi munkahőse lesz mint vezetőkáder.

A munkáskáder-zsidó káder különbsége még egy jóval későbbi filmben, Gábor Pál 1978-as Angi Verájában is megjelenik. A népi káder hősnőnek a Pártfőiskolán mozgalmi felettése egy nála idősebb funkcionáriusnő, a már sztálinistává szocializált káder típusa. A film nem tesz említést arról, hogy az illető esetleg zsidó származású-e, de a zsidó származású káder karikatúrájának is szánta az alkotó.

A zsidóság 1945 utáni viszonya a kommunista mozgalomhoz a Párbeszéden kívül még egy filmben jelenik meg. Az Éjfélkor (rendezte Révész György) az éppen győztes Kádár-rezsim idején bemutatott első film. Még 1957-es. A zsidó származású kommunista értelmiségi hősöket szintén az üldözés viszi a kommunista mozgalomba, amellyel 1953 után szakítanak. A film nem a sztálinizmus-pártellenzék forradalom problémájával foglalkozik. Az induló, még nem konszolidált kádárizmus nem provokálni akar, hanem kikerülni a konfliktusokat. A film tárgya a forradalom leverése utáni disszidálás. Hősei nem a rendszerhez térnek meg, hanem otthonukhoz, Budapesthez. Nem Magyarországhoz überhaupt, hanem Budapesthez, amelyben eliminálhatatlanul benne van bizonyos zsidó couleur local, ami ide köti őket. Finoman érződik,

hogyan a kommunistaságon átment budapesti zsidóságon inkább, mint a polgáriságát megőrzötteken, hiszen osztályharcosan megtagadták külföldre menekült polgári rokonságukat, hozzájuk már nem akarnak disszidálni, még ha azok esetleg hívják is őket.

A probléma 1956 utáni alakulása nem jelenik meg a filmekben. A Rákosi-rendszer idején a rendszerrel szembenálló "reakciós" rendszerben gondolkodott és érzett, nem népben-nemzetben. Nem tett különbséget népi és zsidó káder között. "Reakciós" közegben leélt gimnazista korom idején egyszer sem hallottam, hogy x bűdös kommunista ugyan, de azért mégsem zsidó, hanem népi káder és a népi káder azért mégsem olyan rossz kommunista, mint a zsidó. Ezzel a megkülönböztetéssel 1957-ben találkoztam először az egyetemen. A forradalom alatt azért nem volt antiszemitizmus, mert a társadalom politikai rendszerben gondolkodott, azt kívánta megdönteni. 1957-tel nyilvánvalóvá vált, hogy a rendszert, mint rendszert nem lehet többé támadni, csak egyesek származásába lehet belekötni.

A retorziós időszak funkcionárius leszámolás-ideológiájában az átmenetileg erőltetett 19-es mítosz mellett megjelent a népi káder romantika. A népi káderek sem 1953-54-ben, sem az ellenforradalom idején nem inogtak meg, nem úgy, mint a "kispolgári" származású káderek. Ez a kispolgári zsidót jelentett. A funkci beállítás szerint 1953 előtt a karrierista kispolgári elem lihegte túl a személyi kultusz törvénytelenégeit, 1953 után azonban átálltak az új konjunktúrához. Rokont volt ez a funkci-antiszemitizmus a lengyel "partizán"-frakció antiszemitizmusával és a csehszlovákiai káder antiszemitizmussal, amit már a Slansky-per megrendezésekor is meglovagoltak. A Kádár-rendszer azonban nem hagyta, hogy a felszín fölött nyilvánuljon meg. Ezért nem is jelenhetett meg a filmekben sem. Igaz, nem hagyta problematizálni az antiszemitizmust sem. Az antiszemitizmust valószínűleg a funkci antiszemitizmus mentette át bűvópatakként. A történelmi antiszemitizmus e rendszerimmanens antiszemitizmus nélkül a nyolcvanas évek végére valószínűleg elhalt volna.